

Jalə RÜSTƏMOVA

AMEA Məhəmməd Füzuli adına

Əlyazmalar İnstitutunun elmi işçisi

Orcid: 0009-0000-3226-5730

e-mail: jalerustemova90@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2025.1.181>

“XAVƏRNAMEYİ-TÜRKI”DƏ TARİXİLİK VƏ MİFOLOGİYA

Xülasə

İslamın yayılmasında misilsiz xidmətləri ilə tanınan, tarixdəki şücaət və qəhrəmanlıqları ilə yaddaşlara həkk olan Həzrət Əli (ə) haqqında saysız-hesabsız şeir, hekayə, əfsanə, rəvayət və dastanlar düzülüb qoşulmuşdur. Belə nümunələrdən biri də Həzrətin (ə) yaranları ilə birlikdə islamı yaymaq uğrundakı cəng-lərindən bəhs edən “Xavərnamə” dastanıdır. Əlyazmalar İnstitutu xəzinəsində 5 əlyazma və 1 daşbasma nüsxəsi mühafizə olunan bu dastan haqqında ilk məlumat mərhum əlyazmaşünas alim, prof. Şamil Cəmşidova aiddir. Buna baxmayaraq, dastanın **B-6117/7742 şifrli** ən qədim əlyazma nüsxəsi isə fil.ü.f.d., dos. Aybəniz Rəhimova tərəfindən transfoneliterasiya edilərək elm aləminə təqdim edilmişdir. Əlyazma üzərində ciddi araşdırma və nüsxələr arasında hərtərəfli müqayisələr aparan alim çap olunan kitaba tədqiqat xarakterli 47 səhifəlik müqəddimə yazaraq lüğətlə birlikdə oxuculara təqdim etmişdir.

Tərəfimizdən çapa hazırlanmaqda olan **VI-407/2288 şifrli “Həzə kitabı-Xavərnameyi-türki”** daşbasma nüsxəsi isə istər obrazlar aləmi, istərsə də hadisələrin gedişi xüsusunda xəzinədəki digər “Xavərnamə” nüsxələrindən seçilir. 1910-cu ildə Mirzə Sadiq Fani tərəfindən fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilən bu dastan üzərində aparılan tədqiqatların ədəbiyyatşünaslığımız üçün faydalı olacağına ümid edirik.

Açar sözlər: Xavərnamə, Xavərzəmin, əlyazma, nüsxə, dastan

Zhala RUSTAMOVA

HISTORICAL AND MYTHOLOGY IN “KHAVARNAMEI-TURKI”

Summary

Countless poems, stories, legends, narratives, and epics have been composed about Imam Ali (a), who is renowned for his unparalleled services in the spread of Islam and remembered for his bravery and heroism throughout history. One such example is the epic "Khavarnama," which recounts his battles alongside his companions in the cause of spreading Islam.

Five manuscript copies and one lithograph edition of this epic are preserved in the Manuscripts Institute. The first information about this epic was provided by the late manuscript scholar, Prof. Shamil Jamshidov. However, the oldest manus-

cript copy, cataloged under the code B-6117/7742, was transphonoliterated and introduced to the academic world by PhD in Philology, Associate Professor Aybaniz Rahimova. The scholar conducted in-depth research on the manuscript, carried out comprehensive comparisons between different versions, and wrote a 47-page research-based introduction to the published book, which also includes a glossary for readers.

The lithograph version of the “Hazā Kitābi-Khavarnamayi-Turki”, which we are currently preparing for publication, cataloged under code VI-407/2288, stands out among other versions in the archive both in terms of its cast of characters and the development of events. Translated from Persian into Azerbaijani in 1910 by Mirza Sadiq Fani, we hope that the studies conducted on this epic will be beneficial for our literary scholarship.

Key words: *Khavarnama, Khavarzamin, manuscript, copy, saga*

Жаля РУСТАМОВА

ИСТОРИЯ И МИФОЛОГИЯ В «ХАВАРНАМЕЙИ-ТЮРКИ»

Резюме

Хазрат Али (а), прославившийся своими неоценимыми заслугами в распространении ислама, а также своей доблестью и героизмом, оставшимися в памяти народов, стал героем бесчисленных стихов, рассказов, легенд, преданий и дастанов. Одним из таких произведений является дастан «Хавернаме», повествующий о битвах Хазрата (а) и его сподвижников на пути распространения ислама. В хранилище Института рукописей хранятся 5 рукописей и 1 литографическое издание этого дастана. Первую информацию об этом произведении предоставил покойный учёный-рукописовед, профессор Шамиль Джамшидов. Тем не менее, самая древняя рукопись дастана под шифром B-6117/7742 была транслитерирована и представлена научному сообществу кандидатом филологических наук, доцентом Айбениз Рагимовой. Учёная, проведя серьёзное исследование и всестороннее сравнение между существующими копиями, написала 47-страничное исследовательское предисловие к опубликованной книге, дополнив её словарём и предоставив читателям.

Подготавливаемое к печати литографическое издание «Хазе китаби-Хавернаме-йи тюрки» под шифром VI-407/2288 выделяется среди других копий «Хавернаме», хранящихся в архиве, как в плане системы образов, так и в развитии событий. Переведённый с персидского на азербайджанский язык в 1910 году Мирзой Садыгом Фани, этот дастан, как мы надеемся, окажется полезным для нашей литературоведческой науки.

Ключевые слова: *Хавернаме, Хаверземин, рукопись, экземпляр, дастан*

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində mühafizə olunan dini-tarixi qəhrəmanlıq dastanlarından biri də “Xavərnamə”, başqa adla “Xavərzəmin” və ya “Əxzərzəmin”dir. Möminlərin əmiri Həzrət Əlinin (ə) və yaranlarının islamı yaymaq uğrunda şücaət və qəhrəmanlığından bəhs edən bu dastan haqqında ilk sözü prof. Şamil Cəmsidov demişdir. Nüsxələr üzərində geniş araşdırma aparan alim haqlı olaraq belə qənaətə gəlir ki, bu əsərdə Azərbaycan xalq dastanlarının bir çoxları ilə bədii-tarixi və sənətkarlıq əlaqələri, motivləri vardır. Hətta bəzi dastanlarımızda və yazılı dastan abidələrimizdə iştirak edən əfsanəvi və mifoloji obrazlara burada da təsadüf edirik (1, s.154).

“Xavərnamə” haqqında ilkin qeydlər prof. Ş.Cəmsidova məxsus olsa da, dastanın transfoneliterasiya edilərək elmi ictimaiyyətə təqdim edilməsi Əlyazmalar İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, fil.ü.f.d., dos. Aybəniz Rəhimovanın xidmətidir. Belə ki, alim 2017-ci ildə bəhsi keçən dastanın ən qədim əlyazma nüsxəsinin (**B-6117/7742**) müqəddimə, mətn və lüğətlə birlikdə çapına nail olmuşdur.

Tədqiqat

Hazırda Əlyazmalar İnstitutunda “Xavərnamə” dastanının 5 əlyazma və 1 daşbasma nüsxəsi saxlanmaqdadır.

1. B-6117/7742 şifri altında olan “**Xavərnamə və Əxzərzəmin**” əlyazmasının həcmi 144 vərəqdən ibarət olub 1760-cı ildə (h. 1173) Şərq istehsalı sarı kağıza nəstəliq xəttilə köçürülmüşdür. Kitabın ölçüsü 25x17,5 sm, mətnin ölçüsü isə 21,5x16,5 sm, sətirlərin sayı isə 16-dır. Aybəniz Rəhimova tərəfindən çapa hazırlanan zaman əlyazmanın cildi əski, qara təbii dəridən idisə, bərpadan sonra tünd qırmızı rəngli karton cildə tutulmuşdur.

A.Rəhimovanın təbiri ilə desək, bu nüsxə xəzinədə yer alan digər nüsxələrdən mükəmməl məzmunu, əski görünüşü və qədim tarixi ilə fərqlənir (6, s. 16). Qeyd etmək yerinə düşər ki, sözügedən əlyazma kitabının 134 vərəqini “Xavərnamə” dastanı, son 10 vərəqini isə ana və oğul münasibətindən bəhs edən “Dastani-Əbdürrəhman” adlı dini məzmunlu nəsihətnamə təşkil edir.

A.Rəhimova nüsxəsinin tərəfimizdən çapa hazırlanan **VI-407/2288** şifri daşbasma nüsxəsindən (Mirzə Sadiq Fani tərəfindən 1910-cu ildə fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunub) fərqli cəhəti odur ki, əlyazma nüsxəsi müstəqil, türk dilində yazılmış abidədir. Hətta **B-6117** şifri əlyazma türk mənbələrində də türk dilində yazılmış ilk müstəqil yazılı dastan abidəsi kimi qiymətləndirilir.

2. B-1591/3216 şifri altında qorunan “**Xavərnamə**” əlyazma nüsxəsi 159 vərəqdən ibarət olub, Şərq istehsalı sarı kağıza şikəstə elementləri olan nəstəliq xəttilə 1898-ci ildə (h. 1316) katib Vəliyullah ibn Molla Əhməd Büduqi tərəfindən köçürülmüşdür. Kitabın cildi boz dermantin dəridəndir. Əlyazmanın ölçüsü 32x23 sm, mətnin ölçüsü isə 21x16,5 sm-dir. Bir neçə vərəqi müəyyən qədər deformasiyaya uğrasa da, oxusunu çətinləşdirmir. Nəzm şəklində yazılan bu nüsxədə sətir sayları 14-19 arasındadır. Sözügedən əlyazma kitabı isə ümumilikdə 173 vərəqdən

ibarətdir ki, 159 vərəqini “Xavərnamə”, son 14 vərəqini isə dini mənzumə təşkil edir.

3. B-2259/3884 şifri altında saxlanan dastanın bu nüsxəsinin həcmi 41 vərəqdır. Əvvəldən və sondan naqis olan əlyazma mətni 3-cü səhifədən başlayır, sətir sayı 13-16 aralığındadır və cildi yoxdur. Başlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə fərqləndirilmişdir. Mətnin ölçüsü isə 21x16,5 sm olub Rusiya istehsalı sarı və göy kağıza şikəstə xətt ilə yazılmışdır.

4. B-2137/3762 şifri altında mühafizə olunan **“Kitabi-Xavərzəmin əz-gəzavəti-əmirəl-möminin”** əlyazması 83 vərəqdən ibarət olub, Şərq istehsalı sarı kağıza nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Sətir sayı 12-21 aralığında olan əlyazmada bəzi başlıqlar qırmızı mürəkkəblə fərqləndirilmişdir. Cildi əski, üzərinə qara parça çəkilmiş kartondur. Kitabın ölçüsü 19,5x15 sm, mətnin ölçüsü isə 19x14 sm-dir.

5. S-22/8976 şifri altında olan qorunan əlyazma nüsxəsinin həcmi 106 vərəq olub Şərq istehsalı sarı kağıza nəstəliq-şikəstə xətti ilə yazılmışdır. Ciddi bərpaya ehtiyacı olan nüsxənin cildi qəhvəyi rəngli kartondan olub əvvəldən və sondan naqisdir. Kitabın ölçüsü 25x18,5 sm, mətnin ölçüsü 22x17,5 sm-dir. Sətir sayı isə 14-15 aralığındadır. Əlyazmanın 1-96-cı vərəqləri “Xavərnamə” dastanı mövzularından bəhs edən qissələrdən – *“Qisseyi-Malik”, “Qisseyi-pənc rah”, “Şapurun Malik ilə cəng eyləmək qissəsidir”, “Qisseyi-pənc rahi-Əmirəl-möminin”, “Qisseyi-pənc rahi-Əbul Möcəm”, “Xavəranın qissəsidir”* və s. ibarətdir. Qissələr 1894-cü ildə (h. 1312) katib Əbdüləziz tərəfindən qələmə alınmışdır. Qissələr bitdikdən sonra “İsmayılnamə”, “İbrahimnamə” və “Bayquşnamə” adlı dini məzmunlu mənzum hekayələr də əlyazmada yer almaqdadır.

6. VI-407/2288 şifri altında mühafizə olunan **“Həzə kitabı-Xavərnameyi-türki”** dastanı 86 vərəqdən ibarət olub 1910-cu ildə (h. 1328) daşbasma üsulu ilə Təbriz şəhərində çap olunmuşdur. Kitabın cildi sarı rəngdə, ölçüsü 23,5x18 sm, mətnin ölçüsü 21,5x17 sm, sətir sayı isə əsasən 21-dir. Həmçinin kitabda mətnin mövzusunə uyğun olaraq 16 rəngsiz çap illüstrasiyası əks olunmuşdur. Hər illüstrasiyanın yanında təsviri cümlələr yer almaqdadır ki, bunların bəzisi fars, bəziləri isə türk dilindədir: *“Bir balıq dəryadan çıxub Həzrət olan gəmini gərq eləsün. Mirziyafət onu ox ilə vurmaq surətidür”, “Əbul Muəccən və Şəhriyar napakun davasıdır”, “Təsviri-söhbət kərdən cənab Mövla və Cəmşid”, “Təsviri-Səd və Əbul Muəccən. Hər ikisi bərabər səyahət etməkləridür”* və s. Səhifələrin də həmçinin bir neçəsi istisna olmaqla, əksəriyyətinin başlığı farsca verilmişdir: *“Dava kərdən Şəhriyar”, “Dər əhvali-Həzrət Əmir (ə)”, “Dava kərdən ləşkəri-islam baləşkəri-küffar”, “Dər əhvali-Mövlayi-müttəqiyan”, “Zində şodəni-Ömər ayyar”, “Küşti qoftəni-Malik”* və s.

Sözgedən daşbasma nüsxəsi istər obrazlar aləmi, istərsə də hadisələrin gedişinə görə xəzinədəki digər “Xavərnamə”lərdən müəyyən mənada fərqlənsə də, mövzu və mahiyyət etibarilə hamısı eyni kökdən şaxələnən budaqlardır.

Bəhsi keçən dastan XIX əsrin görkəmli ziyalısı və pedaqoqu Mirzə Sadıq Fani tərəfindən fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Mirzə Sadıq

Fani *“Xavərnameyi-türki”*nin əvvəlində dastanı tərcümə etmə səbəbini bu cümlələrlə izhar edir: *“Əsl Xavərnamə farsı dili ilə olduğundan bəzi kəmsavad adamların oxuyub mətləbdən xəbərdar olmaqı müşkül olub ol kitabı oxumaq ləzzətindən məhrum qalurlar. Bəzi mühibbani-xandani-əimmeyi-əthar (ə) xahişmənd oldılar ki, Xavərnaməni fars dilindən Azərbaycanın türk dilinə döndərüb asan istiləhən yazulsun. Pəs bəndeyi-Cani Sadıq Fani xidməti-əhibbani qəbul etməgi iqdam edüb”*. (2, s. 2)

Dastanın mütərcimi Mirzə Sadıq Fani haqqında təəssüf ki, qaynaqlarda məlumat azdır. Dövrünün mütərəqqi fikirli maarifçisi olan Mirzə Sadıq 1940-cı ildə dünyaya gəlmiş, uzun illər Gəncədə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmaqla yanaşı, həm də gözəl xəttat kimi tanınmışdır. Təəssüf ki, Fani irsi ilə bağlı ədəbi mənbələrdə məlumat azdır. Onun istər həyatı, istərsə də yaradıcılığı haqqında ən geniş məlumat professor Sadıq Şükürova məxsusdur. Belə ki, S.Şükürov *“Gəncə məktəblərinin tarixindən”* kitabında *“Mirzə Sadıq Fani”* başlıqlı paragrafda indiyə kimi elmi ictimaiyyətə bəlli olmayan, heç bir mənbədə yer almayan faktları üzə çıxararaq Fanini şair, pedaqoq, xəttat, həmçinin memar kimi təqdim etmişdir. Ədibin pedaqoqluğundan söz açan alim onu dövrünün tanınmış ziyalısı və müəllimi olmasını xüsusi qeyd edir: *“Məktəbin qaydası və üsuli-təlimi əski qayda üzrə”* aparılsa da, ən mötəbər şəxslər uşaqlarını Faninin məktəbinə verməyə cəhd göstərirdilər. Belələrinə biri də şair Ağaismayıl Zəbih idi. Gəncə şairlərindən danışan F.Köçərli yazır ki, Zəbih Fanini təlim-tərbiyə sahəsində *“allahlar-allahı”* hesab etdiyi üçün nəvəsi Xəlili onun məktəbinə göndərmiş və onun yüksək bilik sahibi olduğunu nəzərdə tutub demişdir: *“Əgər sənin elm və biliyindən mənim Xəlilimə nəsib olsa, onun üçün od nura çevrilər”* (11, s. 47).

Əlyazmalar İnstitutunda Faninin mütərcimi olduğu *“Xavərnamə”* dastanından başqa aşağıda adları qeyd olunan əlyazmaları saxlanmaqdadır:

1. **B-692/8381** şifri altında *“Münsəat”*ın avtoqraf əlyazması.

2. **B-740/8380** şifri altında *“Bəxt və əql və pul”* adlı farsca əlyazması. Qeyd etmək yerinə düşər ki, sözügedən əlyazma Faninin iki irihəcmli məsnəvisindən biridir.

Bunlardan başqa onun məktəb şagirdləri üçün beş cüzdən ibarət *“Xəmseyi-ədəbiyyə”* (1. Lazımdır; 2. Ədəbiyyə; 3. Təmsilat; 4. İqbalıyyə və idbarıyyə; 5. Əxlaqıyyə) adlı məcmuəsi və çap olunmamış *“Divan”*ının olduğu da mənbələrdən əldə edilən məlumatlar arasındadır. M.Tərbiyətin *“Danışməndani-Azərbaycan”* kitabında verdiyi məlumata görə *“Xəmseyi-ədəbiyyə”*nin bir hissəsi çap olunmuşdur. (12, s. 344)

Mirzə Sadıq Faninin həyat və yaradıcılığı başqa bir məqalənin mövzusu olduğundan bu barədə olan fikirlərimizi yekunlaşdırıb yenidən *“Xavərnamə”* dastanına qayıdırıq. Əlyazmaşünas alim A.Rəhimova tərəfindən transfoneliterasiya edilərək çap olunan (**B-6117** şifri altında) bu nüsxə indiyə qədər işıq üzü görün yeganə *“Xavərnamə”* dastanıdır. Tərəfimizdən çapa hazırlanan **VI-407/2288** şifrlili *“Xavərnameyi-türki”* **B-6117** şifri altında mühafizə olunan nüsxədən xeyli dərəcə-

də fərqlənir. Mövzu etibarilə eyni kökdən olsalar da, nəzərə çarpacaq dəyişikliklər diqqəti cəlb edir. Yuxarıda mütərcimi, yazılma tarixi və yeri, cildi haqqında məlumat verdiyimiz “Xavərnameyi-türki” dastanının obrazlar aləminə qısaca nəzər salaq.

Belə ki, bütün “Xavərnamə” nüsxələrində olduğu kimi, burada da əsas obraz Peyğəmbərin (s.ə.s) canişini, möminlərin əmiri Həzrət Əlidir (ə). Həzrət Əlinin (ə) istər möcüzəli dünyaya gəlişi, həyatı, şəxsiyyəti, istərsə də igidlik və rəşadəti haqqında qaynaqlarda kifayət qədər məlumat vardır. Onun Bədr, Uhud, Əhzab (Xəndək), Xeybər, Cəməl, Siffeyn, Nəhrivan kimi döyüşlərdəki misilsiz şücaəti və sərkərdəlik bacarığı sözün əsl mənasında dillərə dastandır. Peyğəmbərdən (s.ə.s) əmanət aldığı dini qorumaq və yaymaq uğrunda saysız-hesabsız fədakarlıqlar edən bu İslam fədaisini ümmət sevərək bağrına basdı, onun şəninə şeir, rəvayət, dastanlar və s. bu kimi qəbildən olan nümunələr düzüb qoşaraq məhəbbətlərini bu sayaq göstərməyə çalışdılar. Bu cür bənzərsiz abidələrdən biri də məhz haqqında bəhs etdiyimiz **“Həzə kitabı-Xavərnameyi-türki”** dastanıdır.

Dastanda təsvir edilən Həzrət Əli (ə) xalqın folklor təfəkküründə canlandırdığı dastanlaşmış bir obraz şəklində oxuculara təqdim edilir. Şübhəsiz ki, dastanlaşmış obraza məxsus xüsusiyyətləri özündə ehtiva edən Həzrət (ə) burada real həyatdakından fərqli bir biçimdə qarşımıza çıxır: tilsimləri sındırır, divlərlə, pərilərlə mübarizə aparır, dörd nəfəri eyni anda əlləri ilə başı üstə saxlayır, barmağı ilə darvazanı açır: *“Elə ki, qələnin qapusuna yetişüb gördilər ki, qapu bağlıdur. Cənab Mövla Xeybəri-güşa barmaqına işarə edüb darvaza açıldı”* (2, s. 27). Bu kimi nümunələr hər nə qədər reallıqdan kənar görünsə də, köklərində müəyyən gerçəklik payı da vardır. Məsələn: dastandan gətirilən misalın yaranma tarixinə qısa da olsa, nəzər salaq.

Həzrət Əlinin (ə) bənzərsiz igidlik və şücaətinin bariz nümunəsi sayılan *“Xeybər”* döyüşü İslam tarixinin şanlı səhifələrindəndir. Belə ki, Peyğəmbərin (s.ə.s) bu döyüşdə mübarizə hədəfi müsəlmanlar üçün təhlükə törədən Xeybər yəhudiləridir. Mücahidlər Xeybər qalasını günlərlə mühasirədə saxlamalarına baxmayaraq, tam fəth edə bilmirdilər. Peyğəmbərin (s.ə.s) göndərdiyi sərkərdələr bir nəticə hasil edə bilmədiklərindən və Peyğəmbərin (s.ə.s) şiddətli başağrısı səbəbilə döyüşdə şəxsən iştirak edə bilməməsi vəziyyəti get-gedə çətinləşdirirdi. Belə olan halda Peyğəmbər (s.ə.s) buyurdu: *“Sabah bayrağı elə bir şəxsin əlinə verəcəyəm ki, heç vaxt döyüşdən qaçmaz və düşməyə arxa çevirməz. O elə bir şəxsdir ki, Allah və Onun Rəsulu o şəxsi sevir. Allah bu qalanı o şəxsin əli ilə fəth edəcəkdir”* (4, s. 48). Tarixdə heç bir savaşa məğlub edilməyən Həzrət Əli (ə) qalanın ən güclü pəhləvanları – Haris, Mərhəb, Yasər qardaşlarıyla vuruşaraq sözügedən döyüşdə yetmiş nəfərin çətinliklə qaldırdığı Xeybər qapısını İlahi qüvvə ilə təkbəşinə yerindən çıxararaq düşmənin üzərində parlaq qələbə çalır.

Şeyx Müfid Əbdüllah Cədəlidən belə nəql edir: *“Əmirəl-möminin (ə) deyirdi: “Xeybərin qapısını çıxarıqdan sonra onu özümə sipər edib yəhudilərlə döyüşdüm. Onları məğlub etdikdən sonra qapını qala ətrafında qazılmış xəndəyin*

üzərinə qoyub onun üzərindən keçdim. Müsəlmanlar da xəndəyi adladılar. Geri qayıdan zaman həmin qapını yetmiş müsəlman güclə qaldırdı". (5, s. 63)

Həzrət Əlinin (ə) əsas obraz və baş qəhrəman olduğu dastanda Əhli-beytin (ə) digər üzvlərinin yer alması arzuolunan və gözləniləndir. Belə ki, başqa dastanlarda ənənəvi olaraq yuxuda zahir olan Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s), Həzrəti Zəhra (s.ə), İmam Həsən (ə), İmam Hüseyin (ə), vəhy mələyi Cəbrail (ə) "Xavərnamə"də bir neçə epizodda olsa belə, birbaşa hadisələrin iştirakçısıdır. Bəzən də adları yuxarıda qeyd olunan müqəddəslər hamısı eyni vaxtda eyni epizodun iştirakçısı olurlar: *"Bir tərəfdən Əbul Muəccən, bir tərəfdən Mövlayi-müttəqiyan əl Zülfiqara edüb özin vurdı dəryayi-ləşkərə. Bir cəngi-məğlubə oldu ki, imdiyə kimi rüzgarın gözi bir belə dava görməmişdi. Cəbrail Əmin ya-Rəbbəl aləmin Mədinədən Həzrət Rəsul mübin xidmətinə nazil olub. O halətdə ki, peyğəmbər (s) məsciddə moizə buyururdu. Ərz elədi ki, ya Rəsulallah, Xudavəndi-Təbarək və Təala buyurdu: "Bu saətdə gərək köşki-Əqil üstə çıxub əmün oğlu Əli bin Əbi Talibin Xavərdə etdiyi davaya tamaşa edəsən". Həzrət Rəsul Cəbrail Əmin gətürdiqi xəbərə görə təşrif gətürüb dövlətsaray imamətinə. Bir əlilə İmam Həsən Müctəbamun əlindən dutub və bir əlilə İmam Hüseyin şəhidi-Kərbəlanun əlindən yapışub və qızı Fatimeyi-Zəhranı götürüb təşrif gətürdilər. Köşki-Əqilin bəminə çıxub. Məlaikeyi-teyyi-məkan yerin damarların çəküb hicab götürüldü. Cənab peyğəmbər və Hüseyin əleyhissəlam tamaşa edüb dəsti-Xavərə. Mövlanun etdiyi davanı və islam ləşkərinin cani-dil ilə qılıc vurmaqını görüb, Rəsuli-Xuda xoşhal olub bir təkbir deyüb. Cənab əmir (ə) təkbirin səsinə eşidüb ucadan bir təkbir didi" (2, s. 42, 43).*

Bununla yanaşı, Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s) dastanda həm yuxuda, həm də aşkarda yol göstərən, hadisələrə istiqamət verən, dara düşən yaranların məsləhətçisi kimi təsvir olunub. *"Nagah biyaban tərəfindən toz olub. İki yüz min ləşkəri-cərrar, qabaqlarında bir namdar, Təlhə adlu. Həman pəhləvandur ki, Mövlayi-müttəqiyan tilsimi sındırub bir otaqdan çıxdı. Həzrət mürəxxəs buyurmuşdı. Gidən gecə ələmi-vaqiədə Həzrət Rəsuli-Xudanı görüb. Peyğəmbər buyurdu: "Təlhə, əmün oğlu Əli xidmətində qal. Amma elə git ki, filan vaxtda islam ləşkərinə yetişgilən ki, dərbəndi-Səlsalda acizləyüblər" (2, s. 140).*

Haqlarında geniş şəkildə bəhs edə bilmədiyimiz digər obrazların hələki adını çəkməklə kifayətlənməli oluruq. Əvvəlcə Həzrət Əlinin (ə) vəfalı namdar və tərəfdarlarından Malik Əştər, Əbul Muəccən, Səd Vəqqas, Qənbər, Xəmmar bin Xəmmar, əmir Zinhar xan, Mirziyafət xanın adlarını qeyd etmək yerinə düşər. Əks qütbü təmsil edən obrazlardan isə Nadir şah, Qəttal şah, Cəmşid şah, Səlsal, Şahbal cadu, Bəhmən İsfəndiyar, Şəddad bin Qarun, Mehrab yəhudi və s.

Sonda Həzrət Əlinin (ə) yaranlarından da yaxın iki sadıq yoldaşının adını qeyd etməyi vacib bilir ki, onların üzərindən sükutla keçmək mümkünsüzdür: zəfərlərinin təminatçısı, çətin gün dostları olan Döldül atı və Zülfiqar qılıncı. A.Rəhimova nüsxəsindən fərqli olaraq, bu nüsxədə Həzrətin (ə) Üqab adlı atının adı keçməsə də, əfsanəvi Döldül atı ilə Zülfiqar qılıncı arasında paralelliklər

mövcuddür. Belə ki, hər iki nüsxədə yeri gəldikcə pəhləvanların belə yerdən qaldıra bilmədiyi Zülfıqarı Döldül dişiyə götürərək düşməyə həmlə edir: “*Xalq Döldülü görəndə təaccüb eləyüb. Neçə nəfər istədilər onu dutsunlar. Döldül Zülfıqarı dişindən yerə qoyub oları təpüki ilə və dişilə kənar edirdi və neçə nəfəri yaralayub xalqı dağladı*” (2, s. 33). A.Rəhimova nüsxəsində isə: “*Andən Döldül yenə bir qəti səhil dəxi urub, Zülfıqarı ağızı ilə qapub dəxi, Əlinün avazı gəldüğü canibi dutub eylə getdi kim, bir dəm içində napədid olub ol nəhayini görünməz səhranın içində görünməz oldı*” (6, s. 108).

A.Rəhimova nüsxəsində Üqab Şiri-Xudanın (ə) atı kimi təsvir olunsa da, İslam tarixində bəhsi keçən at Həzrəti-mübarəkin (ə) oğlu Hz. Əbəlfəzlin (ə) atı kimi tanınır. Hətta bu barədə XIX əsrin “Dəxil” təxəllüslü məşhur şairi, Kərbəla hadisəsi ilə bağlı yeddi cildlik əsərin müəllifi Axund Molla Hüseyn Marağayi Hz. Əbəlfəzlin (ə) atı Üqabın tərifində yazmışdır:

*Üqab üstə çü şəhbaz nizəsi çəngal,
Xədəngi-şəhpəri-minqarı xəncəri-xunxar.
Çəkib Üqab çü məhmiz döndü bir dalıya,
Dedi Hüseynə: Xudahafiz, ey səhi-biyar,
Hələl eylə, gedirəm, yalqızam, dua eylə,
Atam Əli yanına gəldi vədeyi-didar i. a... (7, s. 385).*

Düşünürük ki, Döldülün Rəsuli-Xuda (s.ə.s) tərəfindən Həzrət Əliyə (ə) hədiyyə edildiyi kimi, Üqab da Əmirəl-möminindən (ə) oğlu Hz. Əbəlfəzlə (ə) hədiyyə edilmişdir.

İstər Döldül, istərsə də Üqab bildiyimiz atlar kimi deyil. Xüsusilə Döldül əfsanəvi güc, sürət və bacarıqlara sahibdir: üç aylıq yolları üç günə gedir, dəryanın üzərindən sanki qurudaymış kimi yeriyərək asanlıqla keçir, bir anda neçə-neçə düşmənin başını üzür, üstünə gələn şirləri təpiklə məhv edir və s. Bu kimi təsvirlərə nəinki dastanlarda, həmçinin digər folklor nümunələrində də rast gəlmək mümkündür. Məsələn: rəvayətlərdən birində qeyd olunur ki, darda olan və mənzil başına tez çatmaq istəyən qəhrəman Həzrət Əlini (ə) köməyə çağıraraq o Mübarəkin yardımını ilə çətinlikdən qurtulur. Dilədiyi yerə sağ-salamat çatan qəhrəmanın dilində bu dördlük cari olur:

*Əlimi verdim o Mövlanın əlinə,
Çəkdi məni bir heyvanın belinə,
Qurban olum o Həzrəti Əliyə
Üç aylıq yolları üç günə gəldim.*

Fikrimizi qüvvətləndirmək üçün çap olunmuş A.Rəhimova nüsxəsindəki bir nümunəyə nəzər salaq: “*Qənbər ayıtdı: “Ya Əmirülmöminin, Döldüldən bir əcəb kəramət gördüm. Ol zaman kim, gəmi paralandı, bən suya düşdüm. Suyun üzərində*

ikən baqdim. Gördüm Düldül suyun üzərində quru yerdə yürür kibi yürür. Ayaqları suya batmaz və islanmaz anı gördüm. Düldül dörd tərəfinə baqub suyun üzərində yürürkən qarşudan bəni gördi. Su üstündəyəm uş qarq oluram. Həman dəm Düldül səgirdüb gəlüb ağzı ilə bəni qapdı. Dəniz yüzündə bir təxtə bulub bəni ol təxtənin üzərində qodi". (6, s. 222-223)

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Düldülün simasında təsvir olunan bu qeyri-adi bacarıq Azərbaycanda ilk dəfə əlyazmaşünas alim A.Rəhimova tərəfindən transfoneliterasiya edilərək çap olunan "Kitabi-Battal Qazi" dastanında Battalın atı Aşqara da aiddir: "*Yeddi gün Seyyid anda durdı. Bir gəmi hazır eylədi, qırq kişi ilə Seyyid rəvanə qıldılar. Üç gün yol getdilər. Nagah o yerə bəd müxalif nəf əsdi. Gəmini bir qayaya urdı, para-para eylədi. Həman dəm Seyyid Aşqar üstə bindi, ol heyvan suda yerüdi"* (7, s. 245).

Peyğəmbərin (s.ə.s) yadigarı kimi imamlardan bir-birinə irs olaraq ötürülən və ədalət rəmzi sayılan Zülfiqara gəlincə isə onun istər görünüşü, istərsə də Həzrətə (ə) necə çatması barədə fərqli baxış və mülahizələr mövcuddur. Əvvəlcə bu sözün mənasına nəzər salmaq. Zülfiqar ərəb dilindən tərcümədə "zü" sahib, "fiqar" isə fəqərələr, yəni "*fəqərələr sahibi*" deməkdir. Bəzən yanlış olaraq "Zülfiqar" sözünü "ikifəqərəli, ikiuclu, qoşatıyali" kimi tərcümə edirlər. Əslində isə burada "iki" rəqəmindən söhbət getmir, "fiqar" fəqərə sözünün cəmidir və "fəqərələr, onurğalar" deməkdir. Qılıncın tiyəsinin üzərində onurğa fəqərəsinə bənzər naxışlar və ya kərtiklər (kəsiklər) olduğu üçün ona bu ad verilmişdi. Geniş yayılmış təsəvvürün əksinə olaraq, Zülfiqar ikitiyəli, haça uclu deyildi. Onun tiyəsinin hər iki tərəfi iti idi. Yəni bu qılıncı dəşici zərbə vuranda hər iki istiqamətdə yara əmələ gətirirdi ki, bu da silahın öldürücü gücünü artırırdı. (13)

Bu məqamda İslam tarixində səhihliyi ilə diqqət çəkən bir neçə mötəbər mənbəyə müraciət edək:

• **İmam Sadiq (ə) buyurub:** "*Uhud döyüşündə Peyğəmbərin səhabəsi qaçdı. Təkcə Əli və Əbu Dəccanə Peyğəmbərlə qaldılar. Hər zaman Peyğəmbərə (s.ə.s) hücum olanda Əli (ə) onu müdafiə edir və düşmənlə hücum edirdi. Nəhayət, qılıncı sındı. Peyğəmbər (s.ə.s) də Cəbrailin onun üçün gətirdiyi "Zülfiqar" adlı öz qılıncını Əli (ə)-a əta etdi". (4, s. 66)*

• **İmam Sadiq (ə) buyurub:** "*Əmirəl-möminin qılıncını Zülfiqar adlandırırlar. Çünki (onun üzərində) qılıncı boyunca bel fəqərələrinə bənzər xətt var idi. Bu qılıncı Cəbrail (ə) səmalardan gətirdi. Onun tutacağı gümüşdən idi. Qılıncı yerə enən zaman nidaçı nida etdi: "La Seyfə İlla Zülfiqar, La Fəta İlla Əli" (tərcümə: Zülfiqar kimi qılınc, Əli kimi igid yoxdur". (10, s. 160)*

• **İmam Məhəmməd Baqir (ə) buyurub:** "*Zülfiqar qılıncına o cəhətdən Zülfiqar deyirlər ki, əgər bir şəxsə vurulsa fəqr və dünyadan, ailə və övladlarından uzaq düşməsinə, axirətdə isə cənnətdən uzaq düşməsinə səbəb olacaq" (10, s.160).*

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi düşməni vahiməyə salan bu əfsanəvi qılıncın görünüşü, çəkisi haqqında qaynaqlarda xeyli söyləmələr qeyd olunmuşdur.

İslam Ensiklopediyasında “Zülfıqar” adlı maddədə Prof.Dr. M.Y.Sarıkayanın araşdırmalarına görə, *bu qılıncın uzunluğu düşmənin mövqeyindən asılı olaraq bəzən 40, bəzən isə 150 arşın olur. “Qan Qalası” cəngində Zülfıqarın on nəfərin daşıya bilməyəcəyi qədər ağır olması, Ümman cəngində bir fili sahibi ilə birlikdə iki yerə bölərək 60 arşın yerin dərinliyində yerə batması, qırx adamı birdən biçmək qüdrətinə malik olması, şiddətli gurultu ilə düşmənin boynuna sancılması yer almaqdadır. Zülfıqar daşı kəsəcək qədər itidir, çıxardığı atəşlə qara sehri yandırır məhv edir* (9, s. 554).

Nümunə və sitatlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Zülfıqar da sahibi kimi əfsanəvi gücə və İlahi qüdrətə sahibdir. Şübhəsiz ki, Zülfıqarın görünüşü və çəkisi ilə bağlı olan mübaligəli fikirlər elə məhz onun gücünün müqabilində yaranaraq ərsəyə gəlmiş və yüzillərdir ki, insanlar arasında ağızdan-ağıza keçərək bu günümüzdə gəlib çatmışdır.

Nəticə

Ümumilikdə isə iki qütbün – imanla küfrün mübarizəsinə həsr olunan dastan, sonda imanın – xeyrin şər üzərindəki parlaq qələbəsi ilə bitir: *“Mövlə gəlüb cəm yoldaşları ilə dəryanun kənarında durub möcüzeyi-imamət ilə buyurdi: “Gətürün xalqın malın”. Gördilər balıqlar dəryadan çıxub hər birinin ağzında bir qism cəvahir tökdilər kənara. Həzrət oları yığdırub qələyə gətürdilər. Hər şəxsə bir qismət mərhəmət edüb yerdə qalanını Şamamaya bağışladı. Padşahlıq tacı ki, Dali-əzəmdən qalmışdı, Külabin başına qoyub. O məmalikin padşahlığın Külaba virüb oradan təşrif gətürdi. Yəm şəhəri də Fərhad xana virdi və Xavəri Mirziyafət xana bağışladı. Bütxanaları yıxub məscidlər bina etdilər. Oradan öz ləşkəri ilə Cəmşid və Təhmasın peyğəmbərin müləqatından ötri özləri ilə bərabər götürüb Mədineyi-Münəvvərəyə tərəf azim oldılar”.* (2, s. 170)

ƏDƏBİYYAT

1. Cəmşidov Ş. Azərbaycan yazılı dastan abidələrinin tədqiqi. Bakı, Nurlan, 2002, 189 səh.
2. Fani M.S. Həzə kitabı-Xavərnameyi-türki. İran, Təbriz, 1910, 172 səh.
3. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Elm, 1981, 460 səh.
4. Məclisi Ə. Biharul-ənvər. C.42. Tehran
5. Nurullah H.F. İmam Əli (ə): İnsanlıq məktəbinin ustadı. Bakı, Nurlar, 2015, 544 səh.
6. Rəhimova A. Xavərnamə. Bakı, 2017, Elm və Təhsil, 530 səh.
7. Rəhimova A. Kitabı-Battal Qazi. Bakı, Nurlan, 2009, 646 səh.
8. Sübhani A.C. Vilayət günəşi. I cild, 238 səh.
9. Sarıkaya M.Y. Zülfıkar. TDV İslam Ensiklopedisi, c. 44. İstanbul, 2013, səh. 554-556

10. Şeyx Səduq. İləlüş-şərae. I cild.
11. Şükürov S. Gəncə məktəblərinin tarixindən. Bakı, Maarif, 1990, 208 səh.
12. Tərbiyə M. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı, Azər nəşr, 1987, 464 səh.

İnternet resursu:

13. Zülfüqar qılıncı həqiqətənmi ikitiyəli imiş? <http://news.milli.az>

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 04.04.2025

Son variant: 23.04.2025